

Ганна Колесник,
адвокат, голова Комітету захисту прав людини при Національній асоціації адвокатів України, виконувач обов'язків голови Громадської організації «По захисту прав людини», голова відокремленого підрозділу Громадської організації «Об'єднання адвокатів, які надають безоплатну правову допомогу» міста Києва

Чому для мене Декларація щодо захисту прав людини у кримінальному провадженні є такою важливою?

Даючи відповідь на це запитання, можна навести безліч підстав, пов'язаних зі станом правосвідомості та правореалізації в нашій країні, та я розпочну з того, що я люблю свою країну. Так, саме любов до України є основною причиною, чому я підтримую цей унікальний документ.

Я мрію, що ми спільними зусиллями зможемо відбудувати правову демократичну державу, в якій кожна людина почуватиме себе захищеною, в якій дотримується принцип верховенства права та забезпечуються основні права та свободи кожній людині.

Сьогодні в усіх сферах проводяться реформи, змінюються закони, але чи змінюється ставлення держави, чиновників до людини?

В 2012 р. було прийнято низку законів, які мали змінити кримінальний процес, надати більше можливостей для захисту обвинувачених та представництва потерпілих, але на практиці ми бачимо, як правоохоронні органи та суди працюють за старими законами. Наведу лише кілька прикладів.

Новий Кримінальний процесуальний кодекс зобов'язав розглядати питання застосування та продовження запобіжного заходу без участі обвинуваченого та захисника, але суди грубо порушують цю норму. Про заборону ухвалювати рішення щодо запобіжного заходу за відсутності обвинуваченого говорить і Європейський суд з прав людини, а відповідно до ч. 5 ст. 9 КПК кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу здійснюється за участю прокурора, підозрюваного, обвинуваченого, його захисника, крім випадків, передбачених частиною шостою цієї статті (ч. 1 ст. 193 КПК). Слідчий суддя, суд може розглянути клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та обрати такий запобіжний захід за відсутності підозрюваного, обвинуваченого лише у разі, якщо прокурором, крім наявності підстав, передбачених статтею 177 цього Кодексу, буде доведено, що підозрюваний, обвинувачений оголошений у міжнародний розшук (ч. 6 ст. 193 КПК).

Та найбільше вражає власне підхід до цього процесу – продовження запобіжного заходу в вигляді тримання під вартою. Так, однією з підстав обрання запобіжного заходу обвинуваченому є забезпечення його явки до суду. Тобто надалі суд зобов'язаний повідомити установу, в якій утримується обвинувачений, про час судового засідання. В свою чергу, адміністрація установи

зобов'язана доставити останнього в судове засідання.

Коли в судовому засіданні секретар доповідає: «Не з'явилися обвинувачені, які були належним чином повідомлені про час і місце проведення судового засідання», то, чесно кажучи, не розумієш: навіщо суд обирає обвинуваченому запобіжний захід, якщо ні судом, ні пенітенціарною службою не виконуються основні вимоги закону – забезпечити явку обвинуваченого до суду. Інше питання, яке просто кожного разу виринає із вуст: **невже обвинувачені могли самостійно вийти із СІЗО і з'явитися на засідання?**

Та чи заважала суду хоч колись «неявка» обвинувачених в судове засідання продовжити запобіжний захід, коли термін тримання під вартою закінчується? В таких випадках суди завідомо порушують закон і продовжують запобіжний захід. Чи є допустимим таке порушення? Чому б суду не перенести засідання, наприклад, на наступний день і розглянути це питання, не порушуючи закон? Найбільш вражає те, що прокурори зазвичай навіть не звертаються до суду з клопотанням про продовження строку тримання під вартою, а суд самостійно докладає всіх зусиль, щоб людина, яка потрапила до рук правосуддя, залишалася за ґратами.

В 1995 р. Україна стала членом Ради Європи.

Судді повинні враховувати, що тримання особи під вартою не може застосовуватися лише з мотиву тяжкості злочину, в якому обвинувачується особа, а час тримання під вартою не є очікуванням вироку (Декларація щодо захисту прав людини у кримінальному провадженні, п. 1.12)

Умовою членства є дотримання державою принципів верховенства права та гарантування і забезпечення основних прав людини та свободи кожній особі, що перебуває під юрисдикцією цієї держави.

Стаття 62 Конституції України встановлює принцип невинуватості, за яким жодна особа не може бути піддана покаранню до винесення судом обвинувального вироку. На цьому принципі наголошує і Європейський суд з прав людини, вказуючи, що **тримання під вартою не є очікуванням покарання**. Статтею 177 КПК чітко перелічені підстави для застосування запобіжного заходу, наявність яких, до речі, прокурор зобов'язаний довести, посилаючись на докази, а не на своє особисте переконання. Що ж відбувається в судових засіданнях? Прокурори в 80 % випадків вказують, що на «їхню думку» обвинувачений буде переховуватись, вчиняти злочини або впливати на свідків і потерпілих, і це лягає в основу рішення суду. **Принцип змагальності у нас не працює повноцінно, як і принцип невинуватості.**

Доки в судовому процесі не зміниться ставлення до обвинуваченої особи, доки до особи, яка опинилася на лаві суду, всі учасники процесу (мається на увазі: судді, помічники суддів, секретарі суду, прокурор, слідчий) не будуть ставитися з повагою, враховуючи вимоги ст. 62 Конституції України, — доти реформи не почнуть діяти і судочинство здійснюватиметься на принципах радянського періоду тоталітаризму. Саме неповага до людини є причиною грубих порушень прав людини як під час слідства, так і під час судового процесу. Ми маємо безліч випадків, коли до суду подаються сфальсифіковані матеріали, відкрити провадження за ними фактично немає підстав, а такі матеріали лягають в основу судових рішень. Судова система вдається до порушення закону заради покарання особи, навіть якщо її вину не доведено.

Іще один приклад, який вражає своєю беззаконністю та безкарністю винних осіб. В КПК 1960 р. міра запобіжного заходу — тримання під вартою — обиралася один раз та була безстроковою, а тому суди, ухвалюючи вирок, зазначали в ньому, що **«міра запобіжного заходу залишається без змін до набрання вироком законної сили»**. Кримінальний процесуальний кодекс 2012 р. такий підхід змінив кардинально, і основними вимогами до запобіжного заходу стали: термін дії, який не повинен перевищувати 60 днів, та те, що запобіжний захід не може бути продовженим автоматично.

Та судді і досі уперто використовують згадану фразу. Приміром, під вартою утримується особа, запобіжний захід якої відповідно до ухвали суду закінчується 15 грудня 2014 р. Шевченківський районний суд м. Києва в справі № 761/13547/13-к ухвалює вирок 8 грудня 2014 р., в якому зазначає: **«До набрання вироком законної сили особі Н. запобіжний захід у вигляді тримання під вартою залиши- ти без змін»**.

Вирок не набирає законної сили до сплину строку, відведеного на подання апеляційної скарги, а в разі подання апеляційної скарги на вирок — до винесення апеляційним судом рішення. В цей проміжок часу ухвала про застосування запобіжного заходу — тримання під вартою, втрачає дію (так як чинним КПК передбачено, що дія таких ухвал не може перевищу-

вати 60 днів). Але обвинуваченого продовжують тримати під вартою.

Відповідно до ст. 29 Конституції України ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Відповідно до ст. 532 КПК в описаній вище ситуації вирок суду не набрав законної сили, а тому для нього не настають наслідки, передбачені ст. 533 КПК та ст. 534 КПК.

Підставами для звільнення з-під варті є: ... закінчення строку дії ухвали слідчого судді, суду про тримання під вартою або закінчення передбаченого законом строку тримання під вартою як запобіжного заходу, якщо цей строк не продовжено в установленому законом порядку... (ст. 20 Закону України «Про попереднє ув'язнення»).

Тобто установа, в якій утримується обвинувачений Н., в даному випадку зобов'язана звільнити його, оскільки відсутнє рішення суду, яке набрало законної сили щодо застосування до обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

Контроль за законністю тримання під вартою осіб покладено на суд, який зобов'язаний відповідно до ст. 12 КПК, яка кореспондує зі ст. 206 КПК, звільнити особу з під варті, якщо орган державної влади чи службова особа, під вартою яких тримається ця особа, не надасть судові рішення, яке набрало законної сили, або не доведе наявність інших правових підстав для позбавлення особи свободи.

Під час аналізу кримінальних проваджень, в яких обвинуваченим особам обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, було помічено, що найчастіше прокурор подає до суду обвинувальний акт незадовго до закінчення строку дії ухвали про застосування запобіжного заходу. Це, звичайно, не є порушенням, але становить причину порушень закону судом. За таких обставин суд не встигає до закінчення строку дії запобіжного заходу здійснити всі процедури з призначення справи до розгляду: повідомити належним чином та в строки, передбачені законом, сторони про час і місце підготовчого засідання, приступити до судового провадження. Оскільки дія запобіжного заходу закінчується, суди займають активну позицію, щоб продовжити його дію, нехтуючи законом. Причому прокурор не звертається до суду з клопотанням про продовження дії запобіжного заходу, суд за власною ініціативою її продовжує, виявляючи очевидну упередженість та переймаючи на себе функції обвинувачення.

Звичайно, така позиція судів викликає в суспільстві стрімке зростання недовіри до судової влади. З 2012 р. було внесено зміни до низки законів, які стосуються кримінального процесу, в тому числі і до Кримінального процесуального кодексу. Відповідно до змін питання про застосування запобіжного заходу має розглядатися через кожні 60 днів. Закон виключив автоматичне продовження запобіжного заходу та зобов'язав прокурора надавати докази

необхідності його застосування. Суди дуже часто нехтують цими принципами та фактично застосовують на практиці КПК 1960 р., зберігаючи лише видимість процесу – виносять ухвали про продовження запобіжного заходу без участі самих обвинувачених, захисників, автоматично продовжують тримання під вартою, не приймають докази сторони захисту та не вимагають надання доказів від прокурора.

Розглянемо одне із порушень на практиці.

Ухвалою від 4 липня 2013 р. Шевченківського районного суду м. Києва під час підготовчого засідання (справа № 761/16621/13-к) обвинуваченим продовжується запобіжний захід у вигляді тримання під вартою до 12 липня 2013 р.

Але при цьому звернімо увагу на таке.

Суд ухвалив відкласти підготовче засідання на 12 годину 12 липня 2013 р. Отже, фактично підготовчого засідання не відбулося. Але, незважаючи на це, суд одночасно приймає рішення продовжити строк тримання під вартою до 12 липня 2013 р., керуючись статтями 177, 183, 314 КПК. При цьому суд навіть не ставить на обговорення питання про продовження, скасування чи зміну запобіжного заходу. Жодна з перелічених норм не передбачає права суду за своєю власною ініціативою, не давши учасникам кримінального провадження можливості навести свої доводи, приймати відповідне рішення.

Суд прийняв рішення, «виходячи з принципу контролю за дотриманням прав, свобод і інтересів осіб у кримінальному провадженні» та «врахувавши дані про їх особи, тяжкість злочинів, у вчиненні яких вони обвинувачуються, відсутність належних гарантій та підтверджених соціальних зв'язків, які б переважали наявні ризики їх ухилення від слідства та суду, при цьому, відомості щодо стану їх здоров'я та неможливості їх подальшого тримання під вартою відсутні» — так сказано в ухвалі.

Суд, посиляючись на принцип контролю за дотриманням прав і свобод, одночасно порушує його, так само як порушує принципи верховенства права, законності, диспозитивності, забезпечення права на особисту свободу, рівності перед законом і судом, забезпечення права на захист, доступу до правосуддя, презумпції невинуватості.

Фактично в цьому випадку тримання особи під вартою відбувається на підставі лише обставин, викладених в обвинувальному вирокі без будь-яких конкретних підстав, передбачених національним законодавством, що є порушенням статті 5 § 1 (*Baranowski v. Poland* (Барановський проти Польщі), §§ 50–58).

В рішенні про обрання (продовження запобіжного заходу) не вказуються, які саме ризики є підставою для продовження запобіжного заходу, не обґрунтовується, чому саме інші, менш суворі запобіжні заходи не можуть запобігти цим ризикам.

Тобто саме тяжкість обвинувачення призвела до упередженості суду при винесенні рішення, що підтверджує факт – суд узяв на себе функцію обвинувачення, а отже, його рішення не можуть бути неупередженими.

Кожен має право на розгляд його справи у розумні строки (ст. 6 Конвенції), під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки (ч. 1 ст. 28 КПК), проведення судового провадження в розумні строки забезпечує суд (ч. 2 ст. 28 КПК), в разі якщо обвинувальний акт не відповідає вимогам (ст. 291 КПК), суд на підготовчому засіданні приймає рішення про повернення обвинувального акту (ч. 3 ст. 314 КПК).

Повернення обвинувального акта, як порушення судом права на розгляд справи у розумні строки. У разі повернення обвинувального акта прокуророві останній зобов'язаний усунути недоліки. На практиці бачимо, що прокурору часом повертається обвинувальний акт 5–7 разів, тобто рішення суду ним не виконується. Підставами ж повернення найчастіше є технічні помилки: відсутність анкетних даних обвинувачених або потерпілих, повних даних про те, хто і коли складав обвинувальний акт тощо.

Зазвичай повторно обвинувальний акт повертається до суду приблизно через 60 днів, тобто коли закінчується термін тримання під вартою. У цей проміжок часу, який займає загалом більше ніж півроку, обвинувачені перебувають за ґратами, жодних процесуальних дій не відбувається, власне розслідування не проводиться.

Таким чином, бездіяльність прокурора в кримінальному провадженні та нездійснення судом нагляду за цим призводить до порушення розумних строків. Крім того, таке тримання під вартою, позначається на моральному стані самих обвинувачених, яке можливо розцінювати як тиск.

Порушення права на якісну правову допомогу. Якби дивно це не звучало, але в кримінальному провадженні дуже часто слідчими, прокурорами і навіть судом порушується право на якісну правову допомогу шляхом маніпулювання статтею 53 КПК України. Скажімо, захисника обвинуваченого не повідомляють належним чином про проведення процесуальної дії та призначають адвоката-захисника на окрему процесуальну дію за рахунок держави. З одного боку, це звичайно є неналежним витрачанням державних коштів з вини особи, яка винесла таке рішення і замість того, щоб виконати вимоги, визначені ст. 135 КПК, безпідставно скористалася правом надання державою безоплатної правової допомоги. З іншого боку, в цьому випадку відбувається порушення права на якісну правову допомогу, адже здебільшого «призначеним» адвокатам не надається можливості ознайомитися з матеріалами провадження та підготуватися до процесуальної дії.

Приклад з уже згаданої вище справи. 29 квітня 2013 р. в Шевченківському районному суді м. Києва відбулося підготовче засідання (справа № 761/13547/13-к). В судове засідання не викликали захисника обвинуваченого Н. адвоката К. (останньому не повідомляється про місце, день та час проведення підго-

товчого судового засідання). Хоча в реєстрі до обвинувального акта наявні дані про призначення обвинуваченому Н. саме цього захисника.

Суддя під аудіозапис вимагає в обвинуваченого Н. відмовитись від захисника, і суд приймає відмову всупереч положенням ч. 2 ст. 54 КПК про обов'язкову участь захисника під час ухвалення такого рішення.

Судом оголошується перерва до 30 травня 2013 р. та виноситься ухвала про залучення захисника відповідно до ст. 53 КПК (на окрему процесуальну дію), не роз'яснивши обвинуваченому права скористатися послугами іншого захисника та не з'ясувавши, чи обвинувачений виявив бажання залучити іншого захисника, що суперечить ч. 1 ст. 53 КПК.

Залучення захисника для окремої процесуальної дії відповідно до п. 1 ст. 53 КПК України можливе лише:

- виключно у невідкладних випадках, коли є потреба у проведенні невідкладної процесуальної дії за участю захисника – **проведення підготовчого засідання не є невідкладною процесуальною дією;**
- якщо завчасно повідомлений захисник не може прийти для участі у проведенні процесуальної дії чи забезпечити участь іншого захисника або якщо підозрюваний, обвинувачений виявив бажання, але ще не встиг залучити захисника або прибуття обраного захисника неможливе. **Суд навіть не повідомив захисника про те, що відбудеться судове засідання,** хоча контактні дані містяться в Єдиному реєстрі адвокатів України.

Щодо невідкладності процесуальної дії у Кримінальному процесуальному кодексі не міститься норми, яка не дає змоги перенести попереднє судове засідання на іншу дату, тобто про невідкладність мова не йде. В судовій практиці є чимало ухвал, якими з різних причин підготовче засідання переноситься на іншу дату, а отже застосування ст. 53 КПК України в цьому випадку є неможливим.

Фактично негайність прийняття такого рішення була зумовлена тим, що наступного дня закінчувався строк тримання під вартою обвинуваченого Н., але наявність цієї обставини не дає суддям права порушувати норми процесуального права та присяги, обмежувати право на захист, гарантоване Конституцією України (ст. 59, 62 та 63), Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та Кримінальним процесуальним кодексом України. (Важливо, що прокурор не звертався до суду з клопотанням про продовження запобіжного заходу.)

Тобто фактично негайність була зумовлена неналежним виконанням своїх обов'язків прокурором, який повинен був завчасно звернутися до суду з клопотанням про продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, звичайно, в тому випадку, якщо в нього були підстави для продовження запобіжного заходу обвинуваченому Н. Інший фактор такої «негайності» — упередженість суду та став-

лення до обвинуваченого Н. на цій стадії як до злочинця, що порушує конституційний принцип презумпції невинуватості.

Окрім того, підготовче засідання не є процесуальною дією, а є лише стадією судового провадження, яке складається з підготовчого засідання (глава 27 КПК України), судового розгляду (глава 28 КПК України) та закінчується винесенням судового рішення (глава 29 КПК України).

Кожна зі стадій судового провадження складається з окремих процесуальних дій, а однією з процесуальних дій на стадії підготовчого провадження є розгляд різних клопотань учасників судового провадження. Це додатково засвідчує, що застосування ст. 53 КПК України неприпустиме в даному випадку, адже не визначено, до розгляду якого із клопотань залучено захисника.

Залучений 30 квітня 2013 р. захисник на окрему процесуальну дію не мав змоги ознайомитися з матеріалами справи (про це було подано заяву в судовому засіданні), що унеможливило використання ними прав, передбачених ст. 315 КПК України. Матеріали справи склалися із 8-ми томів, а тому для ознайомлення був потрібен певний час.

Захисник в підготовчому судовому засіданні відповідно до п. 2 ст. 314 КПК України на підставі викладеного вище звернувся до суду з клопотанням перенести підготовче засідання на іншу дату, щоб мати змогу ознайомитися з матеріалами справи, неодноразово вказуючи на грубе порушення права на захист, наполягаючи на неможливості проведення судового розгляду та проведення підготовчого судового засідання.

Та суд не надав захиснику можливості конфіденційного побачення з обвинуваченим для з'ясування позиції захисту, не надав можливості ознайомитися ні з матеріалами кримінального провадження, ні з обвинувальним актом, провів підготовче судове засідання та ухвалив за результатами розгляду рішення.

Судді повинні надавати стороні захисту достатньо часу для підготовки та здійснення захисту (Декларація щодо захисту прав людини у кримінальному провадженні, п. 1.9).

Залучення захисника в порядку ст. 53 КПК України в даному випадку фактично позбавило обвинуваченого права на захист, оскільки на стадії підготовчого судового засідання приймаються рішення, які регулюють подальший порядок судового слідства, і лише адвокат, який знає обставини справи, може якісно здійснювати захист клієнта.

Звичайно, не може йти мова про якість наданої захисником правової допомоги. З одного боку, захисник зобов'язаний був виконати ухвалу суду і прийти у судове засідання, з іншого боку — захисник не має жодних дієвих механізмів для припинення таких порушень.

Роль адвокатури в процесі реалізації судової реформи. Адвокатура має бути сподвижником про-

цесу реалізації судової реформи, і в адвокатів є для цього достатньо важелів та способів впливу.

Почнемо з простої участі адвоката в судовому провадженні. Адвокат повинен відрізнити порушення процесуальних норм, які є підставою для апеляційного, касаційного оскарження, та порушення, які складають підставу для дисциплінарної відповідальності судді. В разі виявлення адвокатом під час судового провадження або навіть поза ним ознак дисциплінарного проступку судді, не звернутися до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України зі скаргою адвокат не має морального права.

Адвокат... зобов'язаний відмовитися у зверненні зі скаргою (заявою) щодо поведінки судді за наявності конфлікту інтересів, а також у разі, якщо такий адвокат є учасником судового процесу, в якому бере участь суддя, щодо поведінки якого подається відповідне звернення (п. 2 ст. 93 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Цікавою новелою є норма Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка надає право громадянам та обов'язок юридичним особам звертатися зі скаргою на суддю через адвоката. При цьому адвокат зобов'язаний перевірити факти, які можуть тягнути дисциплінарну відповідальність судді, до подання відповідної скарги (заяви).

Ця новела, звичайно, потребує більш глибокого дослідження, та саме вона нібито покликана забезпечити, щоб подані на суддів скарги були більш конкретними та фаховими, покладає на адвоката обов'язок перевірити скаргу і навіть тягне дисциплінарну відповідальність адвоката за подання завідомо безпідставної скарги. Однак при цьому Закон не надає адвокату відповідних повноважень для перевірки, що зайвий раз підтверджує його недосконалість та незважаючи на те, що новела внесена Законом «Про забезпечення права на справедливий суд», наслідки можуть бути векторно протилежні задуму законодавця.

Аналогічну новелу, імовірно, потрібно ввести і стосовно права суддів подавати скарги на адвокатів. Але якщо пильніше придивитися, то йдеться не просто про порушення балансу, а про незабезпечення захисту прав, порушених свавільною поведінкою суддів. У кримінальному провадженні обвинувачені, які користуються безоплатною правовою допомогою за відсутності коштів на оплату послуг захисника, навряд чи можуть знайти кошти на оплату послуг іншого адвоката, який би звернувся до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України зі скаргою на суддю. Поза тим, якщо такий обвинувачений тримається під вартою, то безпосередньої участі в розгляді своєї скарги він не зможе взяти. Така новела може також призвести до конфлікту інтересів з клієнтом, адже адвокати в основному працюють у певних районах, а отже, здійснюють захист клієнтів майже в одних і тих самих суддів. Клієнт звертається до адвоката з вимогою подати скаргу на дії судді, а адвокат

повинен відмовитися, бо завтра у цього ж судді слухається справа іншого клієнта.

Несподівані можуть бути наслідки: у адвоката в досьє клієнта зібрано всі докази порушень суддею норм поведінки, але немає підстав для передачі цих матеріалів іншому адвокату.

Як бачимо, недоліків в законі достатньо для того, щоб судова реформа не відбулася. А тому саме від свідомості адвокатів, уміння працювати в команді з колегами буде залежати, чи зможе суспільство подолати перепони, закладені в законі. Звичайно, в подальшому ми будемо дбати про те, щоб навчати адвокатів працювати в дисциплінарному провадженні, та можливо навчити лише тих, хто бажає навчатися.

Тим же законом «Про забезпечення права на справедливий суд» (ст. 102) визначено, що по одному представнику від адвокатури входить до палат Вищої кваліфікаційної комісії суддів — кваліфікаційної та дисциплінарної. Також два представники від адвокатури входять до Вищої ради юстиції. Сподіваємось, що представництво адвокатури в цих конституційних органах забезпечить гарантування відсутності подальшого переслідування адвокатів за подання скарг на дії суддів та гарантування винесення справедливих рішень щодо суддів, які унеможливають політичний тиск та переслідування суддів, причому судді, які порушують норми поведінки і присягу, понесуть відповідальність.

Подібних до згаданих в цій статті прикладів можна навести безліч. Можна знайти доволі аргументів, які б виправдовували винесення рішень з порушенням прав людини: Кримінальний процесуальний кодекс недосконалий, недостатній рівень знань в учасників судового процесу тощо, — але чи змінить це систему, чи змінить це ставлення до правосуддя осіб, які потрапили в його «обійми», і чи зможе це спонукати їх повірити в справедливий суд? Напевно, що ні. Потрібно перестати шукати причини порушень — поки ми аналізуємо, пишемо плани реформ, за ґратами сидять люди, для яких фактично настала «соціальна смерть». Поки ми реформуємо, встановлюється практика порушень закону судьями, прокурорами, слідчими і навіть адвокатами, які дають мовчазну згоду на порушення прав їхніх клієнтів.

Наша країна вибрала шлях до Європи. В демократичному європейському суспільстві людина є найбільшою цінністю. Я сподіваюсь, що Декларація стане першим твердим і реальним кроком на цьому шляху, кроком до панування верховенства закону та поваги до прав і свобод людини.

Ми багато говоримо про те, що це цей документ є унікальним, та насправді унікальним є не сам документ, адже в ньому викладено практично норми права, унікальним є те, що адвокати об'єднали свої зусилля для того, щоб захистити своїх клієнтів, для того, щоб припинити масові порушення прав людини.